

19. Mamatkul Corayeff Tarafından Derlenen Özbek Efsanelerinde Ejderha Motifi ve Anlatıların İşlevsel Analizi ¹

Türkan ÇELİK ²

APA: Çelik, T. (2026). Mamatkul Corayeff Tarafından Derlenen Özbek Efsanelerinde Ejderha Motifi ve Anlatıların İşlevsel Analizi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (51), 306-326. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20007744>

Öz

Türk halk anlatılarında ejderha; kahramanın erginlenme sürecinde aşması gereken zorlukları temsil ederken aynı zamanda Türk kozmolojik tasavvurunda kaostan kozmosa değin kâinatın döngüsel işleyişini ve zıtlıklar arasındaki hassas dengeyi yansıtan çok katmanlı, kadim bir motiftir. Ejderha motifi, jeopolitik ve kültürel açıdan Orta Asya'nın kavşak noktası sayılabilecek bir konumda yer alan Özbekistan'ın efsanelerinde de yer almaktadır. Çalışmanın amacı, Mamatkul Corayeff tarafından “*İpek Yolu Efsaneleri*” adıyla Özbek halkından derlenip yazıya geçirilen ve daha sonra “Turan'ın Alp Kızları – İpek Yolu Efsaneleri” adlı kitapta yeniden yayımlanan Özbek efsaneleri arasından ejderha motifini içeren anlatıları işlevleri bakımından incelemektir. Çalışma kapsamında efsane terimi, motif kavramı, ejderha motifi ve işlevsel kuram ele alınmış; ardından çalışmanın örneklemini oluşturan ejderha motifli efsaneler özetlenmiş ve nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. Çalışmanın örneklemini, Mamatkul Corayeff'in yapıtında yer alan Özbek efsaneleri arasından ejderha motifini içeren “Ceyhun”, “Harezmi ve Hürceval”, “Ejderhaya Dönüşen Çocuklar”, “Ejderin Gözleri” ve “Asya Kalesi” adlı anlatılar oluşturmaktadır. İnceleme, William R. Bascom'un işlevsel kuramı esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Söz konusu metinlerin incelenmesi sonucunda, Özbekistan efsanelerinin kültür aktarımı ve toplumun eğitimi başta olmak üzere pek çok alanda işlevsel olduğu; ayrıca kuramsal açıdan dört işlevin tümünü içerdiği tespit edilmiştir. Bu çerçevede incelenen anlatıların temel ortak paydasının, ejderhanın korkutma işleviyle öne çıkarılması olduğu saptanmıştır. Bazı anlatılarda, toplumun maruz kaldığı kaos ve baskı unsurları ejderha metaforu üzerinden somutlaştırılmakta; kahramanın müdahalesiyle bu baskının ortadan kaldırılması sonucunda kolektif bir sağaltım gerçekleştirilmektedir. Bazı anlatılarda ise sosyal normlar, ejderha motifinin toplum üzerindeki korkutma işlevinden yararlanılarak yeni kuşaklara aktarılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbek efsaneleri, ejderha motifi, işlevsel kuram, William R. Bascom

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin / İthenticate / İntihal, Oran: %20

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 04.03.2026- **Kabul Tarihi:** 28.04.2026- **Yayın Tarihi:** 29.04.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20007744>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı ABD / Assist. Prof. Karabük University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Division of Turkish Folk Literature (Karabük, Türkiye) **e-posta:** turkancelik@karabuk.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-8220-6509> **ROR ID:** <https://ror.org/04wy7gp54> **ISNI:** 0000 0004 0384 3505 **Crossref Funder ID:** 501100010624

The Dragon Motif and Functional Analysis of Narratives in Uzbek Legends Compiled by Mamatkul Corayeff³

Abstract

In Turkish folk narratives, the dragon is a multilayered, ancient motif which, while representing the difficulties the hero must overcome in the process of initiation, also reflects in Turkish cosmological thought the cyclical functioning of the universe from chaos to cosmos and the delicate balance between opposites. The dragon motif holds an important place in the legends of Uzbekistan, which occupies a position that can be regarded as a crossroads of Central Asia in geopolitical and cultural terms. The aim of this study is to examine, in terms of their functions, the narratives containing the dragon motif among the Uzbek legends compiled from the Uzbek people and written down by Mamatkul Corayeff under the title “Legends of the Silk Road”, and later republished in the book “The Warrior Maidens of Turan – Legends of the Silk Road”. Within the scope of the study, the term legend, the concept of motif, the dragon motif and functional theory are discussed; then the dragon-motif legends that constitute the sample of the study are summarised and analysed using the document analysis technique, one of the qualitative research methods. The sample of the study consists of the narratives “Ceyhun”, “Khwarezm and Hurjema”, “Children Who Turned into Dragons”, “The Dragon’s Eyes” and “The Fortress of Asia”, which contain the dragon motif and are found among the Uzbek legends in Mamatkul Corayeff’s work. The analysis was carried out on the basis of William R. Bascom’s functional theory. As a result of the examination of these texts, it has been determined that the legends of Uzbekistan are functional in many areas, particularly in the transmission of culture and the education of society, and that from a theoretical perspective they contain all four functions. Within this framework, it has been established that the fundamental common denominator of the narratives examined is the prominence of the dragon through its function of instilling fear. In some narratives, the elements of chaos and oppression to which society is exposed are concretised through the metaphor of the dragon; with the intervention of the hero, the removal of this oppression brings about a collective healing. In other narratives, social norms are transmitted to new generations by making use of the dragon motif’s function of instilling fear in society.

Keywords: Uzbek legends, dragon motif, functional theory, William R. Bascom

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticate, Rate: 20

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 04.03.2026-Acceptance Date: 28.04.2026-Publication Date: 29.04.2026; ; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20007744>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Efsaneler, kolektif belleğin muhafaza edildiği anlatılar olarak bünyelerinde barındırdıkları ejderha gibi mitolojik motifler vasıtasıyla halkın yaşayışını, inancını ve hayata bakış açısını yansıtan kültür kodlarıdır. Çalışmanın amacı, Mamatkul Corayeff'in derlediği ejderha motifli Özbek efsanelerinin işlevlerini belirlemektir. Çalışma kapsamında, Özbekistan coğrafyasından derlenip “*Turan'ın Alp Kızları-İpek Yolu Efsaneleri*” adlı kitapta yayımlanmış olan efsanelerden ejderha motifini içeren “Ceyhun”, “Harezm ve Hürcehal”, “Ejderhaya Dönüşen Çocuklar”, “Ejderin Gözleri” ve “Asya Kalesi” adlı metinler; William R. Bascom'un folklorun dört işlevi kuramı esas alınarak incelenmiştir. Eserin önsözü niteliğindeki “Hayal Çiçekleri” (Galima & Corayeff, 2001, s. 71-83) kısmında yer alan efsane parçaları hariç, toplam doksan altı efsane metni içerecek kadar kapsamlı bir kitap olması ve derleme yöntemine dayanması nedeniyle ejderha motifli Özbek efsanelerinin motif yapısını incelemek için bahsi geçen eser tercih edilmiştir. Bu eserin seçilmesinde, kitapta yer alan efsanelerin motif yapısı, temaları, işlevleri ve üslupları bakımından gösterdiği çeşitlilik de etkili olmuştur. Türk dünyası efsaneleri üzerine literatürde mevcut olan tüm kaynakların tek bir çalışma dairesinde ele alınmasının hedeflenen akademik hacmi aşacak bir yekûn tutacağı öngörülmüştür. Bu sebeple çalışma; verilerin derinlemesine ve nitelikli bir analizine imkân tanımak amacıyla ejderha motifi bakımından karakteristik bir çeşitlilik sunan “*Turan'ın Alp Kızları-İpek Yolu Efsaneleri*” adlı eserle sınırlandırılmıştır. Özbek sözlü geleneğinin zengin örneklerinden olan bu metinlerin, ilk kez Bascom'un folklorun dört işlevi kuramı bağlamında bir çözümlemeye tabi tutulması çalışmayı özgün kılmaktadır. Alan yazında ejderha motifi genellikle betimsel veya karşılaştırmalı mitoloji bağlamında ele alınmıştır, bu çalışma ise söz konusu motifin tespitiyle sınırlı kalmayarak motifin işlevsel boyutunu da incelemektedir. Çalışma; ejderha motifinin Özbek toplumunun kolektif hafızasındaki yerini, toplumsal düzeni sağlama, kültürel değerleri aktarma, bireysel ve toplumsal çatışmaları sembolize etme gibi işlevsel rolleri üzerinden çözümleyerek Türk dünyası efsanelerinin günümüz toplumundaki fonksiyonel karşılıklarını anlamlandırmak adına yeni bakış açıları sunmakta ve bu alandaki araştırmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Milletlerin anlatı geleneğinin önemli unsurlarından olan, geleneğin geleceğe nakledilmesinde büyük önem arz eden, sosyal hafızayı yansıtan, toplumun kültür haritasını gözler önüne seren efsanelerde ele alınan temlerin çeşitliliği, hem bu anlatı türü için ortak bir tanımda karar kılmayı zorlaştırmış hem de farklı disiplinlerin efsaneye ilgisini artırmıştır. Bu minvalde her disiplin, efsaneyi kendi bakış açısına göre tanımlamış; bunun neticesinde, efsane türü için çok sayıda tanım hasıl olmuştur. Efsane tanımlarının, ekseriyetle türün öne çıkan özelliklerinin sıralanması şeklinde olmasının ana nedeni de budur (Balaban, 2013, s. 1671). Kavramla ilgili öncül araştırmalardan biri Grimm Kardeşler'inkidir. Onlar, efsanenin gerçek veya düşsel nitelikte belirli bir tarihî olay, kişi ya da yerle ilgili olduğunu ifade edip şunları eklemişlerdir: “Efsane, her ne kadar doğüstü olaylarla bağlantılı olsa da icracıları tarafından gerçek kabul edilir” (Sakaoğlu, 1992, s. 9). Şükrü Elçin, efsanenin farklı coğrafya, çevre ve kavimlerde oluşup geliştiğini; inanç, anane ve törenlerin biçimlenmesinde önemli rol oynadığını ve sözlü geleneğin anonim bir türü olduğunu ifade etmiştir (1993, s. 314). Bilge Seyidoğlu, efsanelerin yaşanmış hadiselerin hikâyeleri olarak tarihî süreçler içinde meydana geldiklerini söyleyerek tarihî veya dinî bir şahsiyet ya da bir mekânla ilgili olabileceklerini dile getirmiştir (2005, s. 13). Efsanenin geniş konu yelpazesi nedeniyle diğer anlatı türlerinden kolayca ayırt edilemeyeceğini vurgulayan Linda Dégh ise efsaneyi; sanatsal olarak formüle edilmiş, küçük topluluklarda sözlü olarak ve rûberû aktarılan, geçmişte veya tarihsel süreç içinde kurulmuş geleneksel bir öykü veya anlatı olarak tanımlar. Efsanelerin aslında gerçekten yaşanmadığını; lakin icracı ve dinleyiciler tarafından hakikat kabul edildiğini ileri sürer (2005, s. 345). Bu değerlendirmeler, Grimm Kardeşler'den itibaren efsaneye dair yapılan çalışmaların, tanım oluşturmaktan ziyade türün özelliklerinin tespitine odaklandığını göstermektedir.

Efsanenin bir işleve yönelik meydana gelmesi, varlığını sürdürmesini sağlayan unsurlardandır. Efsane, işlevini gerçekleştirmez ya da oluşum amacı önemini yitirirse efsanenin anlatılması elzem olmaktan çıkar. İcracının ve dinleyenin anlatılan olayın gerçekliğine inanması efsanelerin yaptırım gücünü artırmaktadır. Özellikle memorat ve menkıbelerde olayı yaşayan kişinin bilinmesi, dinleyenlerin anlatılanlardan azami düzeyde etkilenmesini ve anlatıyı içselleştirmesini sağlamaktadır. Bunun yanında efsanenin icracıda ve dinleyende oluşturduğu tesir, efsanenin işlevini ne ölçüde yerine getirdiğinin bir göstergesidir. Dinleyici bu anlatı karşısında ne kadar derin duygulara kapılırsa efsane, işlevini o derece gerçekleştirmiş olacaktır. Dolayısıyla icra bağlamı, efsanenin işlevselliği açısından çok önemli bir etkidir. Efsaneler; toplumun inanç sistemini ve zihniyetini yansıtmaya, kültürel mirası muhafaza etme ve toplumsal düzeni sağlayan etik kuralları kalıcı kılma işlevlerini üstlenerek hayatın her alanına nüfuz eder.

“İşlev” terimini folklorik unsurların içinde bulunduğu bağlamda varlık nedeni olarak tanımlayabiliriz (Solmaz, 2017, s. 60). İşlevsel Teori son yıllarda önemle ele alınan ve folklorik metinlerin incelenmesinde uygulanan halk bilimi yaklaşımları arasındadır. İşlevsel Kuram, folklor araştırmalarında ilk kez Franz Boas ve öğrencileri tarafından kullanılmıştır. Kuramın kurucuları B. Malinowski ve A. R. Radcliffe-Brown’dur. İşlevsel Kuram, halk bilimi çalışmalarında bağlam merkezli teorilerin de öncüsü olmuştur (Çobanoğlu, 2002, s. 236-238). William R. Bascom ise folklorun işlevsel analizinde temel bir dönüm noktası oluşturup halk bilimi ürünlerinin toplumsal değerleri pekiştirme ve kültürel sürekliliği sağlama biçimlerini sistemleştirmiştir (Vardı, 2022, s. 85). Bascom’a göre folklorun dört işlevi vardır. Bunların ilki “eğlenme, hoşça vakit geçirme”dir, çoğu gülme unsurunun altında derin anlamlar yatar. Benzer durum hayaller için de geçerlidir. Folklorun bir diğer işlevi, “toplumsal kurumlara ve törenlere destek verme, onları onaylama”dır, halkın kültürünü metnin icrası sırasında halka aktararak sosyal değerlerin benimsetilmesine, güçlenip yaygınlaşmasına destek verilir. İşlevlerden biri de “kültür aktarımı ve eğitim”dir, toplumun ve bireylerin halk bilimi ürünleri vasıtasıyla eğitilmeleri ve böylece ataların emaneti olan kültürün kuşaklar arasında aktararak geleceğe taşınması sağlanır. Folklorun dördüncü işlevi ise “sosyal ve kişisel baskılardan kurtulma ve denetim”dir (2010, s. 78-83). Burada amaç, bireyin sosyal normlara uygun hareket etmesini sağlamaktır. Halk bilimi unsurları; halkın bir yandan güzel vakit geçirip günlük hayatın rutininden kaçmasını ve bir yandan da derin anlamlara vakıf olmasını sağlamak, kültürün onaylanması yoluyla ritüelleri ve kurumları doğrulamak, çocuklarla gençlere nasihatte bulunmak, gelenekleri ve etik kuralları öğretmek, yetişkin bireylere ise sosyal normlara uyduklarında ödüllendirileceklerini, onlardan saptıklarında tenkit edileceklerini, hatta dışlanabileceklerini göstermek ve böylece toplumun dirliğini, düzenini sürdürmek amacıyla kullanılır. Folklorik ürünler aracılığıyla kabul edilmiş davranış kalıplarını sürdürmeyenler eleştirilip alaya alınarak bireyin toplumla uyumlanması sağlanmış olur.

Motif Kavramı ve Türk Halk Anlatılarında Ejderha Motifi

Folklorik ürünlerin tertibinde, konu bütünlüğünde ve düşünsel tutarlılığında önemli bir işlevi bulunan motif, anlatının en küçük yapı unsuru şeklinde değerlendirilebilir. Arthur Christensen, motifi “Canlılıklarıyla kendilerini kabul ettiren, tarifi güç bir psikolojik kanuna göre, dinleyiciyi avuç içine alabilen ve iptidai fikir silsilelerinden yeni terkiplere girmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlar” olarak tanımlamıştır (Christiansen, 1925, s. 5) akt.; (1980, s. 24). Vesselovski motifi, “hikâyenin parçalanmayan en küçük unsuru” şeklinde tanımlarken bu tanıma en büyük tenkit Vladimir Propp’tan gelmiştir. Motifin bölünebilme özelliğine dikkat çeken Propp, görüşlerini şöyle dile getirmiştir: “Ejderha kralın kızını kaçırmaya motifi aldığımızda, her biri diğerinden bağımsız olarak gelişmeye meyilli dört ayrı unsura bölündüğünü görürüz. Bu bakımdan Veselovski ne derse desin,

motifin bir bütün olmadığını ve her zaman bölünmesinin mümkün olduğunu görmek gerekir” (1987, s. 25). Motifin gelenekte sürekli bir varoluş gücüne sahip olduğunu ifade eden Thompson’a göre motif, görülmemiş ve çarpıcı bir özellik taşımalıdır. Hayatın sıradan olayları motif değildir (Thompson, 1946, s. 415-416) akt.; (Ekici, 1998, s. 30-31). Doğal özelliği dışında çarpıcı bir yönü bulunmayan, anlatıya etki etmeyen unsurlar, motif değil anlatının doğal ortamı kabul edilmelidir (Balaban, 2013, s. 1673). Motifler, çoğunlukla evrensel özellik taşısa da kullanılış nedeni ve biçimi itibarıyla ulusaldır. Motifin bir anlam ifade edebilmesi için yaygın olarak işlenmesi, etrafında ikincil motifler oluşabilmesi ve anlatılarında yer aldığı kültürün değerleri ve normlarıyla ilgili bir olguya bağlanabilmesi şarttır (Aslan, 2004, s. 37). Bir efsanede bir veya birkaç motif daha baskındır, bu motif ya da motifler anlatının ana hattını oluşturur.

Ejderha motifi; Türk folklorunda mit, destan, masal, efsane, boy, menkıbe, cenknâme, halk hikâyesi, türkü, mâni, deyim vb. ürünlerde, bilhassa halk anlatılarında sıkça karşılaşılan unsurlardandır. Bahaeddin Ögel’e göre ejderha için kullanılmış en eski Türkçe kelime “büke” (2014, s. 718) iken Jean Paul Roux’ya göre ejderhanın Türkçedeki en eski adı kabul edilen “lu” sözcüğü, Çince “lung”a dayanır. Kavramın kökeninin Uzak Doğu olduğu düşünülse de İran ve Yunan kültüründe de ejderha motifine rastlandığından burada Batı etkisi de söz konusu olabilir. Roux; Azerbaycan Türkleri, Türkmenler ve Özbekler gibi bazı Türk toplumlarında On İki Hayvanlı takvimde ejderhanın yerine timsah ve balığın geçtiğini belirtirken bu toplumlarda ejderhaya rastlanmadığını iddia eder (1994, s. 119, 120). Ancak incelediğimiz Özbek efsanelerinde ejderha motifinin bulunması hatta bazı efsanelerde çok önemli bir yere sahip olduğunun görülmesi bu fikri çürütmektedir. Eski Türkçe metinlerde ejderha sözcüğü yerine lu, luu, kök-luu, uluu, büke, yel büke, nek, nek yılan, nâg yılan, indel-endek abırğa, acırğa, acdaar, acidaar, aizdahar, aydakar yılan ve evren gibi adlar kullanılmıştır (Ögel, 2014, s. 718, 719), (Roux, 1994, s. 120), (Sarpkaya, 2014, s. 506), (Bayat, 2007, s. 75). Türk halk edebiyatı ürünlerinin yazıya geçirildiği en eski kaynaklardan biri olan Divanü Lûgati’t-Türk’te *ejderha nag yılan* şeklinde geçmektedir (Kaşgarlı, 2005, s. 349). Roux, On İki Hayvanlı Türk takviminin Bulgarca versiyonunda ve Kutadgu Bilig’de de kullanıldığı için “evren” sözcüğünün varlığının çok eskiye dayanması gerektiğini belirtip sözcüğün “dön-” anlamındaki “evir-” fiil kökünden geldiğini açıklar. Grafik çizimlerinde evrenin (ejderhanın) gövdesinin kendisi üzerinde uzun halkalar biçiminde döndüğünü, etrafında çöreklediğini, kuyruğunu ısırp asıl kafasını kuyruktaki kafasına karşı kaldırdığını anlatır ve böylece tasvir edilen varlığın sürekli çevrilmesini, dönmesini ve saldırganlığını simgelediğini tespit eder (1994, s. 120). Bu çizim, ejderhanın evrendeki döngüyü/devinimi sembolize ettiğini açıkça göstermektedir. Ejder ve ejderha kelimelerine baktığımızda ise kökeni Farsça olan “azi-dşâka” kelimesinden türetilerek dilimize girdiğini görürüz (Boratav, 2012, s. 66). Eski Türklerde Altın/Demir Kazık etrafında döndüğü varsayılan gök kubbe ve bunun remizlerinden olan gök ejderi; Türkçe tabiriyle Kök-luu veya Evren, hem göksel mekânın hem de zamanın sembolü sayılıyordu. Köktürk Kitabelerinde “Üstte Gök Tanrısı Han ejder yılında...” ifadesi geçmektedir. Uygur kağanlarından birine sunulan Mani dinine ait bir metinde Gök kubbenin en alttaki katmanının (çığrının/feleğin) bir çift göksel ejder tarafından çevrildiğine dair ifadeler yer almaktadır. Aynı şekilde Yûsuf Has Hâcib de gök çığrısını bir evrenin (ejderhanın) “evirdiğini” dile getirmektedir (Esin, 2001, s. 41- 44). Ejder, kışın Yer-Suların derinliklerinde mukim olan, baharda ise kanatlanıp uçan esatirî bir ruh olarak telakki edilir. Divanü Lûgati’t-Türk’te “Yıl-büke” yedi başlı büyük bir yılan olarak tasvir edilmekte ve “Büke” isminin ongun vafındaki kahramanlara atfedildiği bildirilmektedir (Esin, 2001, s. 82). Tüm bu veriler, Türk düşünce sisteminin ve gök tasavvurunun ne kadar döngüsel ve hareket odaklı olduğunu gösteren birer kanıt niteliğindedir.

Türk halklarının mitolojik anlatılarında kaosun simgesi olan su unsuru, ondan neşet eden ve evreni simgeleyen ejderha motifi ile eşleşmiştir. Bu bağlamda ejderha ile özdeşleşen evren kavramı ve bir diğer

kudret sembolü olan öküz/boğa motifi, su kültürünün ayrılmaz birer parçası hâline gelmiştir. Ayrıca ejderhanın ağaç ve bitkiyle olan münasebeti, onun dolaylı yoldan su kültüne bağlandığının ve neticede kaostan kozmosun doğuşunu temsil ettiğinin bir göstergesidir (Bayat, 2007, s. 248). Ejderhanın kökeninin Asya Hunlarına dayandığı kabul edilmektedir (Çoruhlu, 2010, s. 152). Hsiung-nulara (Asya Hunlarına) göre ejder, göğü ve yeri temsil eder; yaz gündönümü, ateş elementinin zirveye ulaştığı ve su unsurunun başlangıcı addedilen dönem olduğu için de ateş ve su saçan bir mahluk şeklinde tasavvur edilen ejderi çağrıştırır (Esin, 2001, s. 112). Bu motif; Türk kültür tarihinin erken evrelerinde yağmur yağdırma vasfı vasıtasıyla su, bolluk, bereket, refah ve yeniden doğuş gibi olumlu mefhumların simgesi olarak değerlendirilmiş; nitekim On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nde de bir yılın temsili olarak yer bulmuştur. Asya Hun hükümdarı Mete'nin ejder soyundan geldiğine dair rivayetlerin yanı sıra Uygur mitolojisinde yarı insan yarı ejder nitelikli hanlar ve gök çarkını çeviren bir çift ejderha tasavvuru karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 2010, s. 152-153). Bu olağanüstü varlık, doğar doğmaz hızla büyüyen; ağzından ateş püskürterek her şeyi yakan yedi başlı, kanatlı, kuyruklu ve boynuzlu bir uçan yılan olarak tasvir edilir. Nitekim 13. Dede Korkut boyunda da Lala Kılbaş, Salur Kazan'a "Ejderha dediklerinin aslı bir ylandı." diye ifade etmektedir (Ekici, 2019, s. 202). Dede Korkut boylarında bu mitik daimî motif; ejdeha, ejderha, evren, kara evren, yedi yer evreni gibi isimlerle karşımıza çıkmaktadır (Ekici, 2019, s. 200), (Ergin, 2016, s. 103, 108), (Ögel, 2014, s. 719). Deli Dumrul hikâyesinde evren, kimi zaman "gökyüzünde bulunan bir varlık" gibi görünür kimi yerde ise benzetme unsuru olarak kullanılır. Mızrakların ve kişilerin evrene benzetilmesi söz konusudur; "Erenler evreni Kazan Beg" örneğinde olduğu gibi (Ögel, 2014, s. 719). Görüldüğü üzere örneklerde ejderha/evren motifi, kahramanların niteliklerini pekiştiren bir güç göstergesidir, kudretin ve yenilmezliğin sembolüdür.

Türklerin Ön Asya kültür daireleriyle temas kurmasıyla birlikte ejderhanın bu müspet manaları zayıflamış, figür zamanla daha çok kötülüğü temsil eden bir karaktere bürünmüştür (Çoruhlu, 2010, s. 153). Eski inanç sistemlerinde ejderhaya olumlu vasıflar atfedilirken, zamanla bu inanışların terk edilmesi neticesinde motifin kötü fikir ve anlayışların bir nevi timsaline dönüştüğü söylenebilir. Özellikle İslam kültür dairesinde bütünüyle demonik bir varlık hüviyetine bürünmüştür. Bu dönüşümde, İslamiyet'in tevhid inancı gereği başka herhangi bir tazim unsurunun bireyleri dinden uzaklaştırabileceği düşüncesinin payı olduğu ve bu yüzden ejderha gibi varlıkların menfi bir yansımaya sahip hâle geldikleri söylenebilir (Sarpkaya, 2014, s. 508-509). Masal ve efsane metinlerinde su iyisi (koruyucusu) vasfına haiz olan ejderha, suyu halka vermeyerek kutsiyetini yitirmiş ve menfi bir karaktere bürünmüştür. Bu yönüyle insanları susuz bırakarak onların hayatına kasteden ejderhanın, antik medeniyetlerin mitolojilerinde rastlanan ve Güneş'i yutarak kozmik düzeni bozan ejderha motifiyle işlevsel bakımdan eşdeğer olduğu değerlendirilmektedir (Türk & Bahadır, 2022, s. 71). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde yer alan menkıbelerde erenlerin ejderha ile savaşıp onu öldürerek halkı kurtarması ve elindeki asa veya değneği ejderha yapıp düşmana korku salması gibi motiflere rastlanmaktadır (Atasever, 2017, s. 26). Hacı Bektaş Veli menkıbesinde (Boratav, 2012, s. 67), "Elif ile Mahmut" (Aydoğan, 2006, s. 75), "Zaloglu Rüstem" ve "Kirmenşah" (Aydoğan, 2006, s. 63) gibi halk hikâyelerinde ve benzeri anlatılarda sıklıkla karşımıza çıkan ejderhanın ekseriyetle çok başlı olarak betimlenmesi ve iki, üç, altı, yedi, dokuz veya on iki başa sahip olması rastlantısal olmayıp bu formel rakamların simgesel karşılıklarının temelini Türk mitolojisinden almaktadır. Türk kültürünün erken evrelerinde bereket, refah ve kudret timsali kabul edilen ejderhanın bu müspet nitelikleri zamanla aşınarak yerini şer odağı bir kimliğe bırakmış; nitekim Kazan-Tatar Türklerinin mitolojik anlatılarında da gözlemlendiği üzere ejderha kadim mitolojik sıfatlarını yitirerek sıradanlaşmış, diğer hayvanlarla benzer düzeye indirgenmiş ve neticede dev motifile iç içe geçen bir varlığa dönüşmüştür (Durbilmez & Tekin, 2020, s. 314-324). Bu ontolojik dönüşüm süreci, ejderha motifinin Türk kozmolojisindeki kutsal ve evrensel konumundan uzaklaşarak zamanla halk anlatılarında kahraman tarafından mağlup edilmesi

gereken somut bir canavara evrildiğini göstermektedir. Bu canavar, çoğu anlatıda kahramanın/bireyin ya da toplumun aşması gereken engelleri yahut baş etmesi elzem olan güçlükleri simgeler.

Efsanelerde ve epik metinlerde ejderhanın yaşadığı yerin mağara olduğu, cengâverler ile dinî/kutsal şahsiyetlerin bu mekânda ejderha tarafından ya Sarı Saltuk örneğinde olduğu gibi hapsedildiği ya da sepicilerin koruyucu piri Ahi Evren örneğindeki gibi himaye edildiği görülmektedir. Bazı anlatılarda ise ejderhanın, kendi türünden olan hasım ejderlerle mücadele edebilmek adına insanlarla iş birliğine girmesi dikkat çekici bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır (Boratav, 2012, s. 66). Çoğunlukla hazinelerin ya da bir su kaynağının bekçisi olan ejderhalar, anlatıda kahramana yardımcı oldukları sürece yaşar, engel olduklarında ise kahraman tarafından öldürülürler (Günay, 1992, s. 329). Oğuznâmelerde kuvvetin, mertliğin ve yenilmezliğin sembolü olan (Bahadır, 2015, s. 222) ejderha, Türk mitolojisinde genellikle Simurg'un yavrularını yerken görülür. Özbeklerde, Türkmenlerde ve Kazaklarda ejderhanın yeraltındaki bir mağarada yaşayıp oradaki hazineyi koruduğu düşünülür (Beydili, 2003, s. 191-194). Ejderhanın temel işlevi bekçiliktir, nadiren de olsa taşımacılık işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Masallarda olay örgüsünün düğüm noktasının doruğa ulaştığı safhada ejderhanın alt edilmesiyle çözüme ulaşılır. Bu bölümler, diğer Türk anlatılarında olduğu gibi Azerbaycan masallarında da kahramanın erginlenme sürecini tamamlaması, eski benliğini geride bırakarak öze ulaşması ve sonsuzluğun kudretini elde etmesi, bir başka deyişle yeniden doğuşunu gerçekleştirmesi bakımından hayati bir epizot olarak işlenmektedir (Bayrakdarlar, 2023, s. 53-54). Ejderhanın “yeniden doğuş” simgesi olması üzerinde duran bir başka isim de J. P. Roux'dur. Ona göre 13. yüzyılda çoğunlukla çatallı bir dili, büyük açık ağzı içinde tehdit unsuru olan sivri dişleriyle tasvir edilen ve Yunus Emre'nin “insan yutucusu” şeklinde tanımladığı ejderha; ölüm ve diriliş bahislerinde kartal imgesine benzemektedir (Roux, 1994, s. 120). Böylelikle ejderha, sadece korkunç, kötücül bir varlık olmaktan çıkıp tıpkı zümrüdüanka ve tuğrul kuşu gibi yaşamın sonunu ve ardından gelen yeniden doğuşu simgeleyen kozmik bir döngünün parçası olarak kabul edilmiştir. Bu durum, anlatılarda kahramanın ejderha ile mücadelesinin aslında bir nevi ruhsal olgunlaşma, nefsi/benliği/egoyu terbiye etme, inisiyasyon/erginlenme ve yeniden var olma sınavı olarak okunmasına da imkân tanımaktadır.

Sarpkaya, Türkiye sahası efsanelerinde ejderhayı; ejder, evren, evran, evran yılanı ve yılan gibi adlarla anılan, boynuzlu, ateş saçan ve çok başlı olabilen korkutucu bir varlık olarak tanımlarken bu tasvirin kadim Türk mitik düşüncesiyle büyük oranda benzerlik taşıdığını vurgulamaktadır. Bu anlatılarda genellikle dağ, gök ve su ile ilişkilendirilen ejderha; su başlarını tutarak topluma zarar veren, canlılara saldıran veya hazine bekçiliği yapan menfi bir figür olmanın yanı sıra, İslamî dönemle birlikte kutsal şahsiyetleri koruma veya ilahî bir ceza unsuru olma gibi yeni işlevsel boyutlar da kazanmıştır (2014, s. 513-516). Bu verilerden yola çıkarak ejderha motifinin Türk anlatı dünyasında sadece bir korku unsuru olmadığını, aynı zamanda hayatın akışını ve toplumsal sınavları simgeleyen derin bir metafor olduğunu söyleyebiliriz. Su başlarını tutması ya da hazine beklemesi, aslında toplumun yaşam kaynakları üzerindeki denetimi, dolayısıyla hayatın zorluklarını ve ancak gerçek bir cesaretle aşılabilecek bariyerleri, sınırları temsil eder. Zamanla Türk coğrafyasının ve inanç dairesinin genişlemesiyle birlikte bu varlığın bir ceza aracına veya koruyucu bir muhafıza dönüşmesi, halkın zihnindeki ejderha algısının ne kadar değişken, esnek ve canlı olduğunu gösterir. Neticede ejderha, efsanelerimizde nizamın bozulduğu yerde kaosu, düzenin tesis edildiği yerde ise bu uğurda verilen zorlu mücadeleyi temsil etme işleviyle Türk halkının muhayyilesinde yaşamaya devam etmektedir.

Özbekistan'da Efsane Anlatma Geleneği ve Mamatkul Corayeff'in Derlediği Ejderha Motifli Özbek Efsanelerinin İşlevsel Kurama Göre İncelenmesi

İpek Yolu'nun kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan Özbekistan'ın folklorunda efsaneler "rivayet" ve "efsane" olmak üzere iki başlık hâlinde değerlendirilmektedir. Özbek efsaneleri üzerine önemli çalışmalara imza atan Kâmilcan İmamov'a göre rivayet; "gerçek hayatta, tarihte meydana gelmiş olayları hikâye eder." Çok çeşitli temaları ele alabilen rivayetler; toplumsal olayları, tarihî gerçekleri, uydurmalar şeklinde hikâye eden bir halk nesri türüdür (Ergun, 1997, s. 1, 9). Başka bir rivayet tanımı da şöyledir: "Ağızdan ağıza aktarılarak nesilden nesle geçen hikâye, anlatma, efsane" (Ma'rufov, 1981, s. 624) akt.; (Direkci, 2009, s. 41). Özbek halk edebiyatında efsaneyi rivayetten ayrı bir tür olarak değerlendiren İmamov'a göre hayalî kahramanlar ve tarihî olaylar çevresinde gelişen kısa hikâyeler şeklinde nitelendirilebilecek efsaneler, halk nesrinin en eski türlerindedir ve kökeni insanlığın antik dönemlerine kadar uzanmaktadır (Ergun, 1997, s. 9). Özbekistan'da yapılmış farklı bir tanıma göre de "Efsane; nesilden nesile, ağızdan ağıza geçip gelen fantastik bazen dinî mazmundaki hikâye, rivayet, standıdır" (Ma'rufov, 1981, s. 63) akt.; (Direkci, 2009, s. 41). Görüldüğü üzere Özbekistan'da efsane kavramının farklı anlatı türleri ile olan sınırı kesin olarak çizilmemiştir. Hatta "rivayet" kavramı ile olan benzerlik ve farkları da çok belirgin değildir. Ancak efsane kavramının diğer halk anlatılarından ayrı, müstakil bir tür kabul edilip tanımlanmasının diğerlerine nispetle yeni olması nedeniyle çoğu milletin folklorunda da efsane ile ilgili bazı karışıklık ve belirsizlikler devam etmektedir. Tetkikimiz neticesinde Mamatkul Corayeff'in halktan derlediği efsanelerin toplandığı "*Turan'ın Alp Kızları-İpek Yolu Efsaneleri*" adlı yapıtın "İpek Yolu Efsaneleri" bölümündeki (Galima & Corayeff, 2001, s. 71-261) metinlerin bazılarının masal, menkıbe gibi anlatı türleri ile benzerlikler gösterdiği; ancak çoğunun Türkiye Türkçesindeki karşılığıyla da "efsane" olarak nitelendirilebileceği tespit edilmiştir. Özbek sahasında ejderha için "ajdar", "ajdaho" ve "ajdarho" sözcükleri kullanılmaktadır (URL 1). Çalışma konusu olarak seçilen eserdeki isimleriyle ve eserde yer alış sırasına göre ejderha motifini içeren efsanelerin özetleri ve Bascom'un işlevsel kuramı doğrultusunda analizleri şu şekildedir:

1. Ceyhun

Eskiden çok güçlü, tecrübeli ve akıllı bir padişah vardır. Bir gün üç oğlunu denemek ister, ordusuyla birlikte yola çıkar. Henüz ismi konulmamış büyük bir nehrin kenarına gelirler. Padişah önce en küçük oğlunu bir fundalıkta durdurur. Oğluna, o bölgede tehlikeli bir ejderha olduğunu söyleyip kendisinin en kahramanları olduğunu belirterek ejderhayı etkisiz hale getirmesini ister. Sonra ortanca oğlunu kurak bir yerde durdurup ona da aynı şekilde ejderhayı öldürme görevi verir. Son olarak da büyük oğlunu ormanlık bir alana götürüp kardeşlerinin tecrübesiz olduğunu, ejderhayı bertaraf etme işinin kendisine düştüğünü belirterek onu da orada bırakır. Oğullar, ejderhayı beklerken boş durmazlar; askerleriyle beraber evler yapıp tarlaları ekerler, ağaçlar dikip kanallar açarlar.

Padişah, birkaç deve derisinden devasa bir ejderha kırbası (tulumu) yaptırır ve çocuklarını sınamak için işe koyulur. Büyük oğul, nehirde üzerine doğru gelen ejderhayı görünce korkudan her şeyi bırakıp kaçar. Padişah tulumdan çıkıp onu yakalar ve korkaklığı yüzünden ona çok kızdığını belirtir. "Sen ancak süllem (korkak) olabilirsin." diyerek oğlunu orada bırakıp gider. Ortanca oğul da babasının hazırladığı düzeneği görünce korkudan donakalır. Padişah ona da "Ankav" (korkak) lakabını verip yanından ayrılır. Ortanca oğulun yaşadığı yerin adı da sonradan "Hanka" olur. Padişah son olarak küçük oğlunun yanına gider. Bakar ki oğlu harika bir kale yapmış, her yeri yeşillendirmiş; çok sevinir. Yine de oğlunu denemek için tulumun içine girip köpükler saçarak bölgeye saldırır. Ama padişahın küçük oğlu, ejderha kaçsa bile öldürmeden dönmelerini emrederek askerleriyle birlikte hiç korkmadan onun üzerine atılır. Padişah

bu cesareti görünce oğluyula gurur duyar, tulumdan başını çıkarıp “Yaşa ceyhun oğlum!” diye bağırır. Baba oğul sarılıp şenlikler yaparlar. İşte o günden sonra o nehrin adı “Ceyhun” (deli), küçük oğlun bin atlısıyla yaşadığı yerin adı da “Hezaresp” (Bin Ath) olur (Galima & Corayeff, 2001, s. 102-106).

William R. Bascom’un Folklorun Dört İşlevi kuramına göre, “Ceyhun” efsanesini şu şekilde irdeleyebiliriz: Bascom’a göre folklorun ilk işlevi “eğlenme, hoşça vakit geçirme”dir. İşlevsel Kurama göre folklor, günlük hayatın rutininden kaçış sağlar. Efsaneler icraları sırasında kullanılan taklitler, ses tonu değişiklikleri, jest ve mimiklerle de daha hoş bir etki bırakan ve eğlendirici hâle gelebilmektedir. Lakin efsaneler, insanları eğlendirirken bir yandan da düşündürmeyi, onlara ders vermeyi ve toplumsal konulara dikkat çekmeyi de amaçlar. Dolayısıyla efsanelerin birincil işlevi çoğunlukla eğlendirmek değildir. Ceyhun adlı efsanede padişahın oğullarını denemek için bir ejderha tulumu diktirip nehirde ejderha suretinde yüzmesi, efsaneye merak uyandırıcı bir hava katmıştır. Okuyucu veya dinleyici, padişahın bu kurnazlığının nasıl sonuçlanacağını merak ederek anlatıyı dikkatle takip edecektir. Bu bağlamda, söz konusu metnin sınırlı düzeyde de olsa eğlence işlevini yerine getirdiği söylenebilir. Bu efsanede masalsi özellikler tespit edilmiş olsa da yazarın genel eser adlandırması ve tasnifi esas alınarak metin, inceleme kapsamına dâhil edilmiştir. Her ne kadar söz konusu metindeki eğlendirme unsuru daha çok masalı andıran niteliklerden kaynaklansa da efsanelerde korkutucu bir imge olan ejderha motifi, dinleyiciyi heyecan ve merak içinde bırakan, kahramanın zaferiyle de bu gerilimi rahatlamaya dönüştüren bir etkiye sahiptir. Bu yönüyle ejderha motifli efsaneler, az ya da çok hoşça vakit geçirme işlevine sahiptir.

Kurama göre diğer bir işlev de “kültürel kurumlara ve törenlere destek verme, onları onaylama” olarak ifade edilebilir. Bu işlev, toplumdaki geleneklerin nedenlerini açıklar. Bu metinde padişahın büyük oğlunu tahtının varisi olarak görmesi, toplumdaki büyükten küçüğe geçen yönetim geleneğini, veliahtlık sistemini ve hiyerarşiyi tasdik etme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında yöneticilik vasfının yalnız atadan gelmesinin yetmeyeceği; tahtı, yetkiyi yahut herhangi bir yöneticiliği elde etmek isteyen kişinin cesaret ve akılla kendini kanıtlaması gerektiği, bunun için de bir çeşit sınavdan geçirilmesinin uygun olduğu düşüncesi efsanede vurgulananlar arasındadır.

Kuramın üçüncü işlevi “kültür aktarımı ve eğitim”dir. Esasen efsanelerdeki işlevler söz konusu olduğunda folklorun ikinci ve üçüncü işlevleri birbirini destekler, hatta birbirini tamamlar niteliktedir. Zira sıklıkla aynı efsane; sosyal kurumların, gelenek ve göreneklerin hem benimsetilmesinde hem de eğitim yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılmasında etkili olmaktadır. Efsanelerde, icracı ve dinleyicinin anlatılan olayın gerçekten yaşandığına dair inanma oramı yüksek olduğu için bu anlatılar, kültürel kodların taşınırlığını artırmakta ve yeni nesillere aktarılmasını kolaylaştırmaktadır. Ceyhun efsanesi, genç nesle toplumda makbul görülen çalışkanlık, cesaret gibi erdemleri öğretir niteliktedir. Ejderhanın gelişini bekleyen oğulların boş durmayıp tarımla uğraşmaları, kanal açmaları, ağaç dikip bölgeyi yeşillendirmeleri ideal insan modelini yansıtırken; ejderhadan korkup kaçan büyük kardeşlerin aşağılanıp savaşı küçük kardeşin övülmesi ise gençlere cesur olmaları gerektiği konusunda öğüt vermektedir.

Bir diğer işlev “toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma ve denetim”dir. Bu işlev, toplumsal normlara uymayanları yererek ve ikaz ederek denetim altında tutmaya yöneliktir. Bu denetim, bireyde bir baskı oluşturur. Zamanla bu baskıya, kişinin içinde yetiştiği toplumun kurallarına uymamasından dolayı kendi kendine oluşturduğu huzursuzluk, tedirginlik ve vicdan muhasebesi neticesinde meydana gelen bireysel baskı da eklenecektir. Kişi ya bu baskı altında ezilecek ya da törelere uyup baskıdan korunmuş olacaktır. İşte efsaneler vb. folklor ürünleri dinleyicilere bu kaçıp kurtulmanın yollarını gösterme

araçlarındandır. Örnek metinde korkaklık gösteren oğullara “Süllem” ve “Ankav” isimlerinin verilmesi, sosyal bir ceza ve denetim mekanizmasıdır. Bu adlar üzerinden “korkaklık” toplumsal olarak reddedilirken “Ceyhun” (deli) ismi üzerinden cesaret ödüllendirilir. Zira buradaki “delilik” kavramı yüreklilik manasında bir mecazi kullanım olsa gerektir. Böylece sosyal denetim sağlanarak olumsuz davranışlar cezalandırılmış, olumlu davranışlar sergileyenlerin mekân adında yaşayacak şekilde ödüllendirilmiştir; zira her iki tarafın da yaptıkları dilden dile yayılacak, kuşaklar boyu anlatılacaktır. Esasen yer adlarıyla ilgili efsaneler kültürel mirasın aktarımı ve sosyal kurumları onaylama işlevine de hizmet etmektedir. Örneğin bu efsanede “Hezaresp Kalesi” ve “Ceyhun Nehri” gibi coğrafi adların kökeninin halkın başından geçen ya da geçtiği var sayılan birtakım olaylara dayandırılması o toplumun yaşadığı topraklara bir kimlik kazandırır ve toplumsal belleği canlı tutar.

2. Harezm ve Hürcemal

Bir zamanlar Gazneli Mahmud’un yönettiği büyük bir şehirde kötü durumlar hasıl olur. Önce devasa bir fırtına çıkar, her yer kumla dolar; ardından da ağgözlü bir ejderha peyda olur. Ejderha, her sabah surların dibine bir genç kız bırakılmasını ister. Şehirde feda edilecek kız kalmayınca kura çekilir ve sıra padişahın en küçük kızı Hürcemal’e gelir. Kızı ellerini ve ayaklarını bağlayıp sur dışındaki mezarlığa bırakırlar. Hürcemal orada ağlarken karşısına Harezm ve Habeş adında iki delikanlı çıkar. Harezm, kızın bağlarını çözüp ne olduğunu sorunca Hürcemal durumu anlatır, bunu yaparken korkunç ejderhayı da tasvir eder. Habeş korkudan beti benzi sapsarı kesilip hemen oradan kaçır; ama Harezm kızı teselli eder ve gücü yeterse ejderhayı öldüreceğini, yetmezse de kızın yerine kendi canını feda edeceğini belirterek orada kalır. Hürcemal’le ejderhayı biraz bekledikten sonra yorgunluğuna yenik düşen Harezm, ejderha gelmeden önce biraz dinlenmek için başını kızın dizine koyup uyur. Ejderha gürültüyle yaklaştığında kız, Harezm’i uyandırmak istese de delikanlının uykusunu bölmeye gönlü razı gelmez. Ejderha çok yaklaşıncı da korkudan ağlamaya başlar, bu sırada bir damla gözyaşı Harezm’in yüzüne damlayınca delikanlı uyanır. Karşısında dumanlar çıkarak, alevler püskürterek gelen dev gibi canavarı görünce hemen sihirli kılıcını çekip ejderhanın kafasını uçurur. Daha sonra ölmeden önce ejderhanın bahsettiği ikinci canavarı da bulup öldüren Harezm, büyük bir hazine ele geçirir. Padişah Gazneli Mahmud, kızının sağ döndüğünü ve ejderhaların öldüğünü görünce çok sevinir, kırk gün kırk gece düğün yaparak Hürcemal’i Harezm ile evlendirir. Harezm’in ejderhayla savaştığı yere de bir şehir kurulur; kızın, delikanlının ve hazinenin (Farsça “genç”) hatırasıyla şehrin adı “Hürgenç” olur. Aradan yıllar geçtikten sonra şehrin ismi halk dilinde “Urğenç”e dönüşür (Galima & Corayeff, 2001, s. 118-122).

William R. Bascom’un Folklorun Dört İşlevi kuramı çerçevesinde “Harezm ve Hürcemal” efsanesini şu şekilde inceleyebiliriz: Folklor, toplumun günlük sıkıntılarından kaçmasını sağlayarak merak ve heyecan uyandırır. Bu da “eğlenme ve hoşça vakit geçirme işlevi” olarak ifadesini bulmaktadır. Metinde Gazneli Mahmud’un şehrini vuran büyük fırtına ve ardından ortaya çıkan devasa ejderha anlatımı, okuyucunun dikkatini çekmeye yönelik merak uyandırıcı bir giriş yapar. Harezm’in bin metre boyundaki sihirli kılıcıyla ejderhanın kafasını tek hamlede uçurması gibi fantastik unsurlar ise anlatının eğlence değerini artırmaktadır. Halk, ejderhanın korkunçluğunu dinlerken bir yandan ürperir, bir yandan da bu destansı mücadelenin sonucunu merak ederek keyiflice vakit geçirmesi sağlanmış olur. Efsanede anlatılan; lakin özette yer vermediğimiz bir detay vardır: Harezm ejderhayı öldürdükten sonra hayvanın derisinden kendisine bir tasma kesip beline bağlar. Tıpkı Dede Korkut’un on üçüncü boyunda Salur Kazan’ın ejderhayla mücadele edip onu yendikten sonra kıyafetlerini ve pusatını ejderha derisiyle donatması, adeta ejderha donuna girmesi ve onu bekleyenler tarafından da tamamen ejderhaya dönüştüğünün sanılması gibi (Ekici, 2019, s. 203, 204). Bu unsur, anlatının dinleyici üzerinde bıraktığı heyecan ve başarıyla gelen tatmin hislerini artırmaktadır. Kahramanın öldürdüğü devasa canavardan

bir ganimet alması, sıradan insanın günlük hayatında deneyimlemeyeceği bir galibiyet anının simülasyonu gibidir. Dinleyici, başarıyı kendi yakalayamasa bile kahramanla özdeşleşerek onun bu başarısı sayesinde korku dolu bir psikolojiden, zaferin getirdiği rahatlama ve keyif aşamasına geçer. Bu ayrıntı, işlevi bakımından avcılarının avladıkları hayvanın başını ya da boynuzlarını duvarlara asmaları veya ataların totem hayvanına ait bir tüyü, dişi ya da onu hatırlatacak herhangi bir ögeyi uğur olarak yanlarında taşımalarıyla benzerlik göstermektedir; bu yönüyle anlatıda ikinci işleve de işaret etmektedir. Dolayısıyla geleneksel yapılarla toplumsal ritüellerin neden var olduğunu açıklamaya yönelik “kültürel kurumlara ve törenlere destek verme işlevi” de metinde karşımıza çıkmaktadır. Padişahın, kızını ejderhayı öldüren kahraman bir savaşçıyla evlendirmesi, kahramanlığın ödüllendirilmesine bir örnektir. Türk masallarında sıkça rastlanan ve “kırk” formel rakamının kullanımına da örnek oluşturan kırk gün kırk gece düğün merasimi, toplumda kabul gören ve sosyal dinamiği ayakta tutan önemli bir törene ve geçiş dönemi ritüeline işaret etmektedir. Olay örgüsündeki ejderha tehdidi şeklinde tezahür eden toplumsal krizde çözüm için vezire danışılması ve onun önerisiyle kura çekilmesi gibi ayrıntılar, kültürümüzdeki karar alırken konuyu atayla istişare etme, bir bilene danışma, divan kurulunda tartışma ya da ak sakallı bilge rehberden yardım alma gibi öteden beri süregelen problem çözme yöntemlerine, dolayısıyla toplumsal geleneklere destek verir niteliktedir.

Diğer bir işlev olan “eğitim ve kültür aktarımı” da örnek efsanede tespit edilmiştir. Harezmi’nin hiç tanımadığı bir kız için onun yerine canını feda edeceğini söylemesi ve sözünde durarak korkusuzca ejderhanın karşısına dikilmesi, bir yandan dinleyenlere yürekliliği ve fedakârlığı aşılarken bir yandan da sözünün eri olmanın önemini vurgulamaktadır. Böylece folklorun yeni nesle ideal insan davranışlarını ve ahlaki değerleri öğretme fonksiyonu yerine getirilmiş olur. Habeş karakterinin ejderhanın özelliklerini duyar duymaz arkasına bakmadan kaçması ve bunun küçümsenerek, yerilerek anlatılması ile de toplumda korkaklığın büyük bir zaaf olarak görüldüğü okura hissettirilmiş ve bu yolla ibretlik bir ders verilmiş olur. Metnin sonunda “Hürgenç” / “Urgenç” isminin nasıl ortaya çıktığının anlatılması, halkın yaşadığı coğrafyaya bir kimlik kazandırarak toplumsal hafızayı tazeler, sosyal aidiyeti perçinler niteliktedir.

Metinde folklorun “toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma, denetim işlevi” ele alındığında, bu işlevin şehrin üzerindeki doğal afet ve kaos baskısından kurtulma şeklinde tezahür ettiği görülür. Zira efsanenin başında betimlenen kum fırtınası, halkın doğa karşısındaki çaresizliğini temsil eder. Şehrin kumlar altında kalmasıyla halk, evlerine hapsolür. İşte dış dünya ile bağları kesilen halkın bu zor durumunda dehşetengiz bir ejderhanın ortaya çıkıp onları daha da zorlaması ve sonrasında ejderha baskısının bir kahraman aracılığıyla sona ermesi, sembolik olarak toplumsal sıkıntılardan kurtuluşu temsil eder. Anlatı, doğal hapis halinden kahramanın gelişi ve canavarı yok edişiyile zihinsel olarak özgürleşmeyi sağlar. Halk, gerçek hayatta durduramadığı fırtınanın yarattığı karamsarlıktan yahut ejderhayla temsil edilen yaşamın güçlüklerinden ve baskıdan efsanede gerçekleşen zafer yoluyla kurtulmuş olur. Ayrıca anlatıda halkın her sabah bir genç kıza ejderhaya kurban vermesi; gerçek hayatta savaşlar, kazalar, belalar gibi zor durumlar karşısında masum insanların heba olmasını sembolize etmektedir. Bu, toplumda sürekli bir yas hâline ve sıranın kime geleceği endişesine neden olur. Ejderha karşısında Padişah Gazneli Mahmud bile acizdir, o da kendi kızını feda etmek zorunda kalmıştır. Devletin, yöneticilerin kısacası toplumdaki en üst otoritenin bile çözüm üretemediği masumları ejderhaya/kötülöklere kurban verme zorunluluğu ve sıranın kendisine geleceği korkusu şeklinde tezahür eden travmatik durum, Harezmi’nin ejderhayı öldürmesi yoluyla giderilir. Sıradan insan; kuralların ve toplumsal düzenin yetersiz kaldığı anlarda psikolojik baskıdan anlatı yoluyla bir çıkış kapısı bulmuş ve mucizevi kurtuluş arzusunu tatmin etmiş olur. Bu bağlamda, efsanedeki Habeş adlı kişinin toplumdaki sıradan, korkan ve kaçan bireyi; Harezmi’nin ise idealize edilen üstün insan tipini

temsil ettiği ileri sürülebilir. Dinleyici, Habeş'in korkup kaçışında kendi insani zayıflıklarını görür; ancak Harezmi'nin zaferiyle bu zayıflıklardan, korkulardan ve dolayısıyla bireysel baskıdan kurtulur. Kahramanın kılıç darbesiyle bir katarsis yaşamış olur. Ejderhanın yenilmesi, bireyin iç dünyasındaki korkuların da sembolik olarak yok edilmesidir.

3. Ejderhaya Dönüşen Çocuklar

Harezmi yakınlarındaki Deşt-i Rabat vadisinde, halkın "Ejderha" adını verdiği eski bir su kanalı mevcuttur. Efsaneye göre, vaktiyle Horasan dağları eteklerinde Muğlar adı verilen ateşperest bir halk, su bolluğu içinde zengin bir şehirde yaşamaktadır. Bir gün bir köylü, tarlasını sürerken topraktan üzerinde "Kim bu bıçakla kavun keserse ejderhaya dönüşür." yazan tılsımlı ve paslı bir bıçak bulur. Bir mollanın tavsiyesi üzerine bu bıçağı evinin avlusundaki bir duvar yarığına saklayıp üzerini sıva ile kapatır.

Aradan yıllar geçer ve köylünün büyüyen oğlu ile kızı, oyun oynarken duvarın içindeki bu bıçağı bulurlar. Çocuklar, buldukları bıçakla bir kavun kesip yerler. Kısa süre sonra tılsımın etkisiyle çocukların dış görünüşleri değişmeye, çirkinleşmeye ve ejderhaya benzemeye başlar. Durumu fark eden baba, bıçağın üzerindeki kavun çekirdeklerini görünce çocuklarının felaketine sebep olduğunu anlayıp yas tutar. Ejderhaya dönüştükçe çocuklarının köylülere zarar vermemesi için anne ve baba, onları bir mağaraya bırakıp her gün oraya gizlice yiyecek taşırlar. Ancak ejderhalar büyüdükçe babalarının getirdiği azık yetmez olur, mağaradan çıkarak çobanları ve köylüleri yemeye başlarlar. Mağaraya sığmayacak kadar irileşince vadiye inip çevredeki köyleri harabeye çevirirler ve gittikleri yerlerde canlı bırakmazlar. Ejderhalar, dağı aşmak için bir geçit ararken karşlarına çıkan Bakırgansay nehrini geçmeye çalışırlar. Bu sırada meydana gelen heyelan sonucu kız ejderha taşlar altında kalarak ölür ve bedeni nehir sularıyla sürüklenmeye başlar. Hayatta kalan erkek ejderha yoluna devam eder. Onun geçtiği nehir yatağını andıran bu yola halk zamanla "Yılan Geçti" ismini verir. Sonunda Cizzah yakınlarındaki dağlara ulaşan ejderha, Semerkand yakınlarında açlık ve susuzluktan ölür. İnsanlar onun kalıntılarını toprağa gömerler. Olayın hatırasıyla günümüzde bu bölge, "Ejderha Mezarı" olarak anılmaktadır (Galima & Corayeff, 2001, s. 146-149).

Folklorun dört işlevi adlı kuram baz alınarak "Ejderhaya Dönüşen Çocuklar" efsanesi, şu şekilde çözümlenebilir: Anlatı, çocukların ejderhaya dönüşmesi motifi ile dinleyiciyi gündelik hayatın dışına çıkararak fantastik bir dünyaya davet etmektedir. Bu da anlatının folklorun "eğlenme ve hoşça vakit geçirme işlevi"ne örnek teşkil etmesini sağlamaktadır. Toprağın altından çıkan tılsımlı bıçak ve adım adım gerçekleşen ejderha dönüşümü unsurları, dinleyicide merak ve heyecan uyandırarak anlatının dikkatle takip edilmesini sağlamaktadır. "Kültürel kurumlara ve törenlere destek verme, onları onaylama işlevi"ne bakıldığında, metindeki bilgi ve feraset sahibi "molla" tipinin toplumsal bir danışma mercii olarak onaylandığı söylenebilir. Mollanın uyarısının gerçekleşmesi; dinin ve ilmin başka bir ifadeyle geleneksel bilginin toplum nezdindeki gücünü pekiştirirken folklorun toplumun inanç sistemini ve törelerini meşrulaştırma görevini de kanıtlamış olur. Söz konusu efsanede "eğitim ve kültür aktarımı işlevi" ise kurallara uymama ve merak duygularının ne kadar ağır bedelleri olabileceğine dair sert bir ders verecek biçimde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bıçak üzerindeki uyarıyla ilgili yeterince önlem almayan babanın ve çok da dikkatli davranmayan çocukların akıbeti, toplumsal normlara itaatın önemini vurgulayan eğitsel bir ibret dersi vermektedir. Böylece efsane, özellikle çocuklara ve genç kuşağa toplumun etik değerlerini, yapılması ya da yapılmaması gerekenleri öğretirken daima dikkatli olmak gerektiğini de vurgulamaktadır. Metindeki "Toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma, denetim işlevi" ise anlatılan korkunç olayı coğrafyaya yansıtarak toplumsal hafızayı diri tutan "Ejderha

Mağarası”, “Yılan Geçidi” ve “Ejderha Mezarı” gibi yer adlarıyla ortaya çıkmaktadır. Bu isimler, o bölgede yaşayan insanlara sürekli olarak geçmişteki hatayı hatırlatır ve benzer yanlışlardan kaçınmaları için onların üzerinde bir denetim mekanizması kurar. Bu da bireylerin davranışlarını normlar çerçevesinde tutmak için bir baskı ve teftiş oluşturur.

4. Ejderin Gözleri:

Zebak yakınlarındaki Bazgir köyünde bulunan bir gölde, vaktiyle yedi başlı bir ejderha yaşamaktadır. Bu ejderha, köye zarar vermeme karşılığında kendisine her sabah kahvaltı niyetine bir güzel kız, besili bir boğa ve kırk adet tandır ekmeği verilmesini şart koşar. Bir gün yolu oraya düşen Hz. Ali, göl kenarında ağlayan bir kıza rastlar. Genç kız; ejderhaya sunulmak üzere oraya bırakıldığını ve kimsesiz, yaşlı bir kadının kızı olduğunu anlatır. Kaçarsa ejderhanın tüm köyü yakıp yıkacağını belirtir. Bunun üzerine Hz. Ali, ejderhayla savaşıma karar verir; ancak beklerken yorulur ve başını kızın dizine koyarak uykuya dalar. Uyumadan önce de ejderha gelince kızın kendisini uyandırmasını tembihler. Ejderha görüldüğünde kız, Hz. Ali'yi uyandırmaya kıyamaz; fakat canavar yaklaştıkça paniklemeye, korkudan ağlamaya başlar. Kızın gözünden düşen bir damla yaş Hz. Ali'nin yüzüne damlayınca onu uyandırmış olur. Hz. Ali derhal uyanır uyanmaz ejderhayla cenge tutuşur. Mücadele sırasında ejderhanın kesilen her başının yerine yenisi çıkar. Hz. Ali altı kelleyi kesip yedincisine sıra geldiğinde, can havliyle göle dalan ejderha gözden kaybolur. Ejderhanın kanının döküldüğü yerde kalan gözleri ise koca taşlara dönüşür (Galima & Corayeff, 2001, s. 245-246).

Folklorun dört işlevi kuramı perspektifinden “Ejderin Gözleri” efsanesi şöyle incelenebilir: İlk olarak “eğlenme, hoşça vakit geçirme işlevi”ne baktığımızda yedi başlı bir ejderha ile mücadele, kesilen başların yerine yenilerinin çıkması ve tıpkı “Harezm ve Hürcehal” efsanesinde olduğu gibi devasa ejderhanın gürlütlü bir şekilde gelişi ile değil de yüzüne düşen bir damla gözyaşı ile uyanış gibi olağanüstü yahut olağan dışı unsurlar, dinleyicinin ilgisini canlı tutarak anlatının bir edebî beğeni oluşturmasını sağlar. Bu durum, bireyi gündelik hayatın tekdüzeliğinden kurtararak ona hayalî bir dünya sunar.

Efsane analizinde “Kültürel Kurumlara ve Törenlere Destek Verme İşlevi” ile de karşılaşmıştır şöyle ki: Efsanede Hz. Ali'nin bir kurtarıcı kahraman olarak yer alışı, dinî bir şahsiyetin ve kültürel bir motifin halk nezdindeki önemini gözler önüne sermektedir. Kahramanın zor durumdaki birine yardım etmesi ve toplumun Nicedir kurtulmaya çalıştığı bir sorunu bertaraf etmesi, dinî kurumların ve toplumun adalet anlayışının halk nazarında onaylanmasını sağlar. Türkiye efsanelerinde ejderhalar alelade bir kişi tarafından öldürülebileceği gibi, Hz. Ali gibi dinî şahsiyetler, derviş veya ermişler tarafından yahut bir bey tarafından da öldürülebilmektedir (Sarpkaya, 2014, s. 514). İncelenen metinlerden yola çıkarak bu durumun Özbek efsanelerinde de geçerli olduğu söylenebilir. Örneğimizde halkı sıkıntıya sokan ejderhayı alt eden Hz. Ali iken “Harezm ve Hürcehal” efsanesinde yiğit bir delikanlıdır. Hz. Ali, Türk İslam coğrafyasında çok sevildiği için hakkında çokça efsaneye rastlanır, öyle ki Türkistan'da birkaç yerde makam mezarı bulunmaktadır (Baydemir, 2011, s. 299).

İnceleme neticesinde işlevsel kuramın “eğitim, kültür aktarımı işlevine” göre örnek efsanenin, toplumun değer yargılarını ve ahlaki prensiplerini gelecek nesillere aktaran bir okul görevi gördüğü tespit edilmiştir. Genç kızın, kendi canı pahasına köyün yakılmasını önlemek adına kaçmaması, sosyal fedakârlık ve sorumluluk bilincini aşılamaktadır. Ayrıca, bu efsanede zorba bir güce boyun eğmek yerine, doğru zamanda doğru merciden yardım istemenin ve umutla mücadele etmenin gerekliliği öğretilmektedir.

“Toplumsal ve Kişisel Baskılardan Kurtulma, Denetim İşlevi” için denebilir ki halkın korkularını yönetmek ve bireysel davranışları belirli normlar içinde tutmak için efsaneler bir denetim mekanizması oluşturmaktadır. Örnek efsanenin sonunda yer alan, ejderhanın gözlerinin koca taşlara dönüşmesi sayesinde Bazgir köyü sakinleri için o taşlar, her zaman mücadelenin ve ilahi adaletin bir kanıtı olarak orada durmaktadır. Bu durum, bireylerin toplumsal kurallara uymasını ve zorbalığa karşı umudunu korumasını sağlayan bir denetim ve teselli mekanizması oluşturur.

Emel Esin'e göre Proto-Türk olan Çularda, gök ayınının ateş simgeleriyle kutlandığı daire biçimli kurban mahalli, “gök-göbeği” olarak ifade edilen bir göl yahut havuzda bulunmaktadır ve ayinde, ejderha şeklinde düşünülen su tanrılarına insan kurbanları verildiği anlaşılmaktadır (Esin, 2001, s. 110, 111). Ejderha, masal metinlerinde su kaynaklarının koruyucusu hüviyetindedir; halkın su ihtiyacı tamamen onun tasarrufundadır ve bu hayatî kaynağa erişebilmek için ejderhaya bir insanın -ekseriyetle bir bakirenin- kurban edilmesi zorunluluğu bulunmaktadır (Boratav, 2012, s. 66). Bu verilerden yola çıkarak gerek incelediğimiz metinlerde gerekse ejderhanın karşımıza çıktığı türlü anlatılarda ejderhanın genellikle su başlarında yer alması yahut suyun koruyucusu olması şeklindeki suyla yakın ilişkisi ve "Ejderin Gözleri" ile "Harezmi ve Hürcehal" efsanelerinde, pek çok Türk masal, efsane ve halk hikâyesinde olduğu gibi genç kızların ejderhaya sunulması suretinde tezahür eden motifi, bu kadim inanca dayandırmak mümkündür. Aradan yüzyıllar geçse de törenlerin, inançların ve ritüellerin; kısacası kültürel öğelerin form değiştirerek de olsa kolektif hafızada yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu iki efsanede de somutlaştığı üzere ejderhayı öldürmek -psikoanalitik bir yaklaşımla- artık vicdanlarda karşılığı kalmamış bir âdetin yanlışlığını vurgulamak adına girilmiş bir isyan ve değişim çabasıdır. Bu noktada folklorik işlev, yalnızca kültürü yaşatmak ve genç nesle aktarmak değil; aynı zamanda toplumsal baskı yaratan köhnemiş uygulamalara karşı bir duruş sergileyerek adaleti ve yeni düzeni kahramanın eliyle inşa etmeye çalışmaktır, denilebilir.

Bascom'un dört işlevi, daha çok folklorun düzeni korumaya ve toplumu dengelemeye yönelik çabasına odaklanır. Ancak İlhan Başgöz; folklorun bir protesto aracı olduğunu savunmuş, Bascom'un folklor tutucu ve statükoyu koruyucu bir rol atfeden dördümlü işlev teorisine ek olarak beşinci bir işlev şeklinde “protesto işlevini” teklif etmiştir (1996, s. 1). Metin Ekici ise yazarın önerdiği bu işlevin, esasen Bascom'un teorisinde dördümlü madde olarak yer alan “sosyal ve şahsi baskılardan kurtulma, rahatlama işlevi” içinde ifade edildiğini savunmuştur (2013, s. 125). Esasen Bascom'un kuramsal çerçevesindeki dördümlü işlevin İlhan Başgöz tarafından müstakil bir beşinci işlev olarak önerilen protesto olgusunu kapsadığı aşikârdır. Bu bağlamda incelenen efsanelerdeki ejderha öldürme motifi, toplumun maruz kaldığı arkaik ritüellerin yarattığı psikolojik yükten sıyrılma arzusunu ve bu yolla baskıdan kurtulmayı temsil etmektedir; bu kurtuluşun, eskimiş bir geleneğin reddiyle mümkün olması ise eylemi protesto niteliği gösteren bir zemine taşımaktadır. Sonuç olarak incelenen efsanelerdeki bu başkaldırı; baskıdan kurtulma işlevinin anlatı aracılığıyla karşı çıkılan ya da isyan edilen mevzuya yöneltilen aktif bir itiraza dönüşmesidir, şeklinde değerlendirilebilir.

5. Asya Kalesi

Asya Kalesi, vaktinde özgürlüğüne düşkün, kimsenin boyunduruğu altına girmeyen insanların yaşadığı bir yerdir. Kalenin başında, dürüstlüğüyle bilinen ve sözünden asla dönmeyen Dönmes Dadhah isimli bir lider vardır. Ona bu süreçte hem akıllı bilgiler hem de keramet sahibi veli kişiler eşlik eder. Kalenin savunması sadece silahla değil, bu bilgelerin manevi gücüyle de sağlanır. Harezmi Hanı kaleye saldırdığında, veli bir zatın üflediği bir dal parçası hanın gözünü kör eder ve ordu geri çekilmek zorunda kalır. Ardından gelen Buhara Hükümdarı kalenin suyunu kestiğinde ise Dönmes Dadhah asasıyla nehir

ile kale arasında mucizevi bir su yolu açar; böylece sorun ortadan kalkar. Düşman askerleri, kaledeki liderleri omuzlarında ejderha taşıyan heybetli varlıklar olarak görür ve bu durum onlarda ciddi bir psikolojik baskı yaratır.

Buhara Padişahı, kaleyi savaşıla alamayacağını anlayınca hileye başvurur. Her kale sakininin bir yumurta getirip bir tepeye bırakmasını ister. Ancak daha sonra herkesin kendi yumurtasını geri almasını talep edince halk arasında büyük yumurta-küçük yumurta kavgası baş gösterir. Yıllarca sarsılmayan birlik, tamahkârlık nedeniyle darmadağın olur. Halkın birbirine düştüğü bu zayıf anı kollayan padişah, ani bir baskınla kaleyi ele geçirir. Dönmes Dadhah ve yardımcıları bu mücadelede hayatlarını kaybeder. Bugün bu liderlerin mezarları “Asya Evliyaları Mezarı” olarak kabul edilmektedir (Galima & Corayeff, 2001, s. 258-261).

Asya Kalesi efsanesinin işlevsel analizinde ilk olarak “eğlenme ve hoşça vakit geçirme işlevi” ele alınmıştır. Buna göre efsanede yer alan “üflemeyle uçan dal parçasının bir hükümdarı kör etmesi” veya “asayla yere çizgi çekilerek nehir suyunun kaleye taşınması” gibi olağan dışı öğeler, anlatıyı kuru bir tarih aktarımından ve nasihatname olmaktan çıkarıp ilgi çekici bir sunuma dönüştürür. Metin, dinleyenleri günlük stres ve baskılardan uzaklaştırarak onlara estetik haz ile hayal gücü odaklı bir macera sunmaktadır. Buhara hükümdarının veziri tarafından kurgulanan yumurta temalı zekâ oyunu ise okuyucu veya dinleyicide entelektüel bir merak uyandırır. Bu tür strateji içeren anlatılar, dinleyiciyi eğlendirirken aynı zamanda onlarda zihinsel bir meşguliyet de sağlar.

“Kültürel kurumlara ve törenlere destek verme işlevi” irdelendiğinde Dönmes Dadhah isminin, sözünden dönmemek erdemine açıklanarak liderlik makamının ahlaki bir temele dayandırıldığı tespit edilmiştir. Halkın ona duyduğu güven, insanlara karşı dürüst ve sadakatli oluşundan kaynaklanmaktadır, dolayısıyla bu meziyetlerin önemi de metinde işlenen yan fikirlerdendir. Kalede bilgili zatların ve iki velinin yaşaması, toplumun karar alma süreçlerinde sadece askerî güce değil, manevi ve ilmi danışmanlığa da değer verdiğini kanıtlar. “Ejderin Gözleri” efsanesindeki Hz. Ali kültüne ve “Harezmi ve Hürce mal” efsanesindeki yol gösterici bilge/aksakal tipine benzer şekilde efsanede veli tipi ile karşılaşmaktadır. Bu velilerin keramet gösterip ejderha suretinde görünmeleri hatta belki “Harezmi ile Hürce mal” efsanesindeki kahraman gibi ejderha donuna girmeleri, dinî-tasavvufi kurumların toplum nezdindeki saygınlığını artırmaktadır. Özetle metinde bu işlev, toplumun mevcut değerlerini, inançlarını ve sosyal hiyerarşiyi pekiştirme görevi görmektedir.

Bu efsanenin en güçlü “eğitim ve kültür aktarımı işlevi” yumurta kavgası sonucu beliren felakete verilen birlik ve beraberliğin hayatiyetinin gösterilmesi dersidir. En büyük yumurtaya sahip olma yarışı, galibiyet hırsı vb. küçük, bireysel çıkarların; ulu, heybetli bir devletin veya görkemli bir kalenin yıkımına yol açabileceği, efsanede somut bir örnekle gösterilmiştir. Metinde ayrıca düşmanın sadece kaba kuvvetle değil, psikolojik savaşla veya hileyle de saldıracabileceği anlatılarak toplumun hileye karşı uyanık olmak şeklinde ifade edilebilecek stratejik bir meziyet kazanması ve bilinçlenmesi hedeflenmektedir. Halkın birlik içindeyken -Dönmes Dadhah'ın da kerametleriyle- korunması ve yenilememesi; ancak Dönmes Dadhah'ın yardımcılarının uyarılarına rağmen halkın bir yumurta paylaşımı mevzusu nedeniyle birbirine dış bilemeye, birbirlerine girmeye başlamaları sonucu yok olmaları, dinleyenlere toplumsal normları hatırlatmakta, adeta bir sosyal hayatta yapılmaması gerekenler listesi yahut rehberi sunmaktadır. Zira efsaneler, bir toplumun tecrübelerini ve bu deneyimlerin doğrultusunda hayatta nasıl davranılması gerektiğini sonraki nesillere aktaran gayri resmî eğitim araçlarıdır.

Metin; kalenin ani bir baskınla elden çıkması ve bu sırada herkesin kılıçtan geçirilmesi sahnesiyle

toplumsal birliğin bozulmasının ağır bedelini ibret yoluyla göstererek folklorun “toplumsal denetim ve baskılardan kurtulma işlevi”ne örnek teşkil etmektedir. Bu trajik akıbet aslında dinleyenleri ve dolaylı olarak toplumun tüm kademelerini kendi aranızda çekişirseniz sonunuz böyle olur, iletisiyle baskılar ve disipline eder. Bu sayede baskılardan kurtuluş ve toplumsal kontrol işlevi bireylerin davranışlarını teftiş edip toplumsal normların dışına çıkılmasını engellemiş olur. Kalenin yıkılmasına rağmen Dönmes Dadhah ve yardımcılarının mezarlarının evliya mezarı kabul edilmesi, yaşanan büyük acının manevi bir teselliye dönüşmesini sağlamıştır. Mekânın kutsallaştırılması, o bölgede yaşayanların kendilerini tarihî, coğrafi ve manevi bir birliğin parçası olarak hissetmelerini sağlayarak toplumsal aidiyet duygusunu denetim altında tutmaktadır.

Sonuç olarak örnekleme oluşturan metinlerin tamamında bahsi geçen teoride yer alan tüm başlıklarla karşılaşmıştır. Analiz edilen örnekler aracılığıyla Özbekistan efsanelerinde, çok yoğun olmamakla birlikte folklorun hoşça zaman geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevine rastlanmıştır. Metinlerde bilhassa olağanüstülükler, heyecan ve merak unsurları ve alışılmadık bağdaştırmalarla dinleyicilere edebî haz duygusu kazandırılmış, estetik beğeni oluşturulmuş, sürükleyicilik sağlanmış ve böylece folklorun eğlence işlevi yerine getirilmiştir.

İncelenen efsanelerde halk biliminin değerlere, sosyal kurumlara destek verme ve onları onaylama işlevine dair somut bulgulara da rastlanmıştır. Bu anlatılar aracılığıyla iyilik yapma, birlik olma, kutsal mekânlara, vatana, dinî ve millî değerlere sahip çıkma, atalara saygı gibi töreler korunup desteklenmektedir. Özellikle tok gözlülük, her durumda dikkatli ve uyanık davranma, birlik ve beraberlik, dayanışma, kardeşlik, evliyalara ve ulu şahsiyetlere hürmet, bağımsızlığı koruma ve sosyal kurallara riayet gibi değerlerin sürekliliğinin sağlanmasına; böylelikle milli benliğin benimsetilmesine ve korunmasına çalışıldığı görülmektedir. Bu işlev aynı zamanda Türk yönetim veliahtlık sistemini ve hiyerarşik yapıyı tasdik eden bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte efsaneler, yöneticilik vasfının yalnızca soydan gelmesinin yeterli olmayacağını; tahtı yahut herhangi bir idari makamı elde etmek isteyen kişinin cesaret ve akıl ile kendini kanıtlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda aklını kullanma, yüreklilik, çalışkanlık, bilgelik gibi hasletlerin yanı sıra önemli konularda bilgili ve deneyim sahibi zatlara danışma ve onların sözünü dinleme gibi erdemler, toplumsal düzenin sağlanmasında ve bekasında önemli bir rol üstlenmektedir. Sonuç olarak efsaneler, idealize edilen bu nitelikleri onaylayıp destekleyerek bireyleri toplumsal yapıya uyumlu hale getirmekte ve kültürel sürekliliği teminat altına almaktadır.

Bahsi geçen anlatıların halk biliminin kültür aktarıcılığı ve eğitim işlevini de yerine getirdiği söylenebilir. Anlatıcılar bir yandan olayı aktarırken bir yandan da cesaret, mertlik, yiğitlik, fedakârlık gibi erdemleri konu ederek dolaylı yoldan onları övüp öğütlemekte; böylece gelenekler ve ritüeller genç kuşaklara aktarılmaktadır. Bu amaçla toplumsal normlara uymayan kahramanların cezalandırılması ya da örnek davranışta bulunanların ödüllendirilmesi yoluyla dinleyiciler toplumca tasvip edilen yöne sevk edilmektedir. Bazı efsanelerde de toplumsal düzenin bekasını sağlamak amacıyla korkutma unsuru kullanılarak bireyler kötü özelliklerden alıkonulmaktadır. Özbekistan’da mekân adlarının tarihî serüvenlerinin öğretilmesinde ve bu tür ulusal konuların yeni kuşaklara aktarılacak unutulmasının önlenmesinde efsanelerin önemli bir rol oynadığı da tespitlerimiz arasındadır. Ejderha motifli efsanelerde Bascom’un teorisinde ikinci ve üçüncü sırada yer alan işlevlerin birbirini tamamladığı ve incelenen efsanelerin işlevsel açıdan odak noktasında oldukları çalışmanın bulguları arasındadır. Bu bulgu, efsanelerin sadece birer anlatı olmadığını, aynı zamanda o toplumun ahlaki ve kültürel yapısını koruyan ve sonraki kuşaklara ulaştıran bir mekanizma olduğunu göstermektedir.

Ejderha motifine yer verilen Özbekistan efsanelerinde, sosyal davranış kalıplarına göre hareket eden bireylerin topluma uyumlu kabul edilecekleri, bu kabul görme sayesinde de üzerlerindeki baskının kalkacağı ve rahat bir nefes alacakları yolunda bir mesaj verilmektedir. Bireyler hem psikolojik olarak kurula uymanın rahatlığını yaşamakta hem de baskıdan kurtulmaktadır. Bazı efsanelerde ise rahatlama; içinde bulunulan üzücü durumdan mucizevi ve gerçeküstü bir olay sayesinde kaçıp kurtulma şeklinde meydana gelmektedir.

Bascom'un teorisinde ifade edilen folklorun dört işlevine ek olarak, özellikle "Harezmi ve Hürcehal" ile "Ejderin Gözleri" efsanelerinde protesto işlevi ile de karşılaşmıştır. Bu anlatılarda ejderhanın öldürülmesi, yalnızca fiziksel bir canavarın tasfiye edilmesi değil; aynı zamanda kurban ritüelleri gibi kadim inanç kalıntılarına ve bu geleneksel zorunlulukların yarattığı toplumsal baskıya karşı sembolik bir başkaldırıdır. Kahraman eliyle gerçekleştirilen bu eylem, halkın artık kültürel düzlemde rasyonel bulmadığı arkaik bir uygulamayı protesto ederek, eski düzenin dayatmaları yerine daha adil ve insani bir toplumsal yapıyı inşa etme iradesinin folklorik bir dışavurumudur. Dolayısıyla Hazret-i Ali veya Harezmi'nin ejderhayı yok etmesi, folklorun zaman zaman yerleşik düzeni korumanın ötesine geçip onu dönüştüren ve adaletsizliğe başkaldıran beşinci işlevini temsil etmektedir.

Özbek anlatılarında genellikle dağ, gök ve su gibi temel kozmik unsurlarla ilişkilendirilen ejderha; canlılara saldıran dehşet saçan menfi bir varlık olarak tasavvur edildiğinde toplumun maruz kaldığı kaosu somut bir göstergesi niteliğindedir. Bununla birlikte yenilmesi gereken bir rakip, kutsal şahsiyetler ya da yöneticiler tarafından kullanılan bir korkutma aracı veya ilahî bir ceza mahiyeti de kazanmıştır. Dolayısıyla Özbekistan'da ejderha motifi hem arkaik kökenleri hem de zamanla kazandığı dinî ve sosyo-kültürel işlevleriyle Türk anlatı geleneğinin ortak paydalarından biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

Hakikat ile düş arasında bulunduğu için "gerçeğin giydiği misal elbisesi" teşbihiyle ifade edebileceğimiz efsane, toplumsal belleğin ürünü olan halk anlatılarından ve kültürün yeni nesillere ulaştırılmasında önemli bir işleve sahiptir.

Türk halk anlatılarında ejderha; hayatın zorluklarını, kahramanın aşması gereken nefsinin veya dış düşmanı temsil etmektedir. Yedi başlı olarak betimlenmesi kahramanın mücadele ettiği karmaşayı ve dahi kozmik düzenin zıddı olan kaosu, hazine koruyucusu olması kadim bilgeliği, su başını tutması ise bereketi ve yaşamın sürekliliğini temsil eder. Bu çok katmanlı sembol, kadim Türk anlatılarında varoluşun döngüsel doğasını yansıtan bir arketiptir. Efsanelerde ejderha; yalnızca evreni deveren ettiren, ay ve güneş tutulmalarına sebep olan kozmik bir güç değil, aynı zamanda Şahmeran motifine dönüşen yılanla olan mitolojik akrabalığı ile evlerin altındaki koruyucu eşik yılanına kadar uzanan, mikro ve makro âlemi birbirine bağlayan kutsal bir muhafızdır. Ejderha, kimi zaman kuraklık ve kıtlık gibi doğa olaylarını, kimi zaman ise kurban verme zorunluluğuyla ortaya çıkan toplumsal travmaları temsil eden yıkıcı bir güç işlevi görür. Ancak bu yıkım, aynı zamanda yeni bir düzenin, bir şehrin veya bir ismin doğuşu için gerekli olan eşikten geçiş ritüeli vazifesini görmektedir.

Özbek sahasındaki ejderha motifi ise hem kadim Türk mitolojisinin kalıntılarının hem de İslam sonrası kahramanlık anlatılarının harmanlandığı bir anlatı alanını temsil etmektedir. Örnek efsanelerdeki ejderha, neredeyse her zaman Amuderya gibi bir nehir, göl veya kuyu başında beklemekte, suyu kesmekte ve karşılığında haraç olarak kız, hayvan veya yiyecek talep etmektedir. Bu durum, bölgenin

kurak ikliminde suya hükmetme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Efsanelerin olay örgülerinde, ejderhanın genellikle Ceyhun nehri, Bakırgansay nehri veya Bazgir gölü gibi su kenarlarını ya da Asya Kalesi gibi stratejik mevkileri mesken tutması şeklinde cereyan eden benzerlikler, hayat kaynağı suyun iklim nedeniyle daha da önem kazandığı Orta Asya gibi coğrafyalarda ejderhanın kritik kaynaklar üzerindeki engelleyici rolünü perçinler. Yedi başlı ejderha metaforu ise kötülüğün yoğunluğunu ve gücünü simgelemektedir. Her baş kesildiğinde yenisinin çıkması, kötülüğün kökten kazanmasının zorluğunu ve bu süreçte sabır gerektiğini anlatmaktadır. Özbekistan sahasındaki bazı efsanelerde ejderha imgesi, yerleşim yerlerinin kuruluşuyla ve ad almasıyla ilgilidir; bir kahramanın ejderhayı öldürmesiyle o bölgeye bir ad verilir ve yerleşilir. Özbek sözlü geleneğindeki ejderha tasavvuru, toplumsal düzeni tehdit eden unsurların somutlaştırılmasına hizmet ederek; bu tehdidin ortadan kaldırılması yoluyla kültürel normların sürekliliğini teminat altına alan bir anlatı motifi olarak işlev görmektedir.

Kahramanlık, “Harezmi ve Hürcehal” ile “Ejderin Gözleri” efsanelerinde dışarıdan gelen somut bir düşman olan ejderhayı yok etmek şeklinde ortaya çıkarken; tılsımlı bir bıçakla çocukların ejderhaya dönüşmesi biçiminde trajik bir metamorfoz örneği sergileyen “Ejderhaya Dönüşen Çocuklar” efsanesinde evlat acısına rağmen toplumu koruma zorunluluğu olarak vücut bulmaktadır. Kahramanlar bazen Harezmi gibi uzak diyarlardan gelen alp tipini bazen Hazret-i Ali gibi kült hâline gelmiş dinî-destansı bir şahsiyeti bazen de Ceyhun efsanesinde olduğu gibi hanedanın liyakatli küçük oğlunu temsil eder. Başka bir benzerlik de hem “Harezmi ve Hürcehal” hem de “Ejderin Gözleri” efsanelerinde kahramanın, ejderha gelmeden önce kızın dizine yatıp uyuması ve bir gözyaşı damlasıyla uyanması motifidir ki bu unsur, anlatıların köken birliğini açıkça sergilemekte, ikisinin aynı metnin varyantları olabileceğini düşündürmektedir. Zorluğu alt eden güç bazen sihirli bir kılıç, bazen de Asya Kalesi’ndeki gibi ejderha suretine bürünen manevi bir himmettir. Elde edilen veriler ışığında, ejderhayı öldürmenin kendini kanıtlama, halkı koruma ve kurtarma vasıtası; dolayısıyla bir erk sembolü olarak değerlendirilebileceği tespitinde bulunulmuştur. Ejderhanın bir düşman olarak tasavvuru mecazen kimi zaman tuzakları, kimi zaman iktidarı kimi zaman da hayatta karşılaşılan zorlukları ifade etmektedir. Ejderha öldüren kişiler mert ve korkusuz kahramanlar olarak anlatılmakta; bu eylem bir sınav ve o sınavı geçiş ise bir erginlenme veya inisiyasyon olarak tezahür etmektedir. Kahraman, bir ejderhayı öldürmek suretiyle ferdi olduğu topluluğu bir sorundan kurtarmakta, böylece toplumsal nüfuzunu artırmaktadır. Başarının sonunda kahramanlar genellikle kurtardıkları genç kızla evlendirilerek ödüllendirilmektedir. Ejderhanın elinden kurtarılan müstakbel eş bazen de padişahın kızıdır. “Ceyhun” efsanesinde görüldüğü üzere, birini denemek yahut korkutmak için ejderha suretine girme motifi de ejderhanın halkın nezdinde ne denli korkunç bir varlık olarak algılandığını ispat etmektedir. Yoğun motif ağı ile bezenen “Ejderin Gözleri” efsanesinde metaforik anlatım, toplum düzenini bozan her türlü unsurun cesaretle kontrol altına alınması, yılanın başı yedi tane de olsa ezilmesi gerektiğini vurgular.

Bahsi geçen anlatılarda ejderha motifinin yer alması, olay örgüsünü daha ilgi çekici ve etkileyici hâle getirmektedir; zira bu denli güçlü bir rakibi, hele ki olağanüstü bir varlığı yenmek mühim bir kahramanlık göstergesidir. Analiz edilen örnekte ejderha, efsanenin başında kurban istemesi gibi durumlarla korku ve baskı unsuru olarak verilir; ancak kahraman ejderhayı yendiğinde dinleyici büyük bir duygusal ferahlama ve katarsis yaşar. Kötünün yenilmesi ve tehlikenin geçmesi dinleyiciye keyif verir; bu mutlu son, adeta toplumsal bir terapi ve eğlence biçimi işlevi görür.

İnceleme sonucunda “Harezmi ve Hürcehal” ile “Ejderin Gözleri” efsanelerinin olay örgüsü ve motif yapısı bakımından birbirini andırması nedeniyle aynı metnin varyantları olabilecekleri tespitinde bulunulmuştur. Her iki anlatının da ejderhanın kurban istemesiyle başlaması, kahramanın mağdur kıza

rastlaması ve gözyaşı damlasıyla uyanması gibi motifler birebir örtüşmektedir. Birinci metinde kahramanlık Harezmi ismiyle yerleşip bir şehir kurma işlevine bürünürken, ikinci metinde Hazret-i Ali kültüyle kutsiyet kazanmış ve ejderha gözlerinin taşlaşması şeklinde bir yer adlandırması ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla coğrafi mekân adlarının etimolojisini ortaya koyan oluşum/dönüşüm efsaneleri sınıfına giren bu iki metin, Türk dünyası efsane sahasındaki motif göçünün ve tip değişiminin bir örneğidir.

Çalışma ile Özbek efsanelerinde ejderha motifinin önemli bir yere sahip olduğu ve bu motifin eski Türk inanışlarına dayandığı tespit edilmiştir. Türkler, farklı coğrafyalarda yaşayıp farklı dinlere bağlansalar da ortak geçmişlerini halk anlatılarında yaşatmışlardır. Her anlatı, içerdiği motiflerle geleneği besleyerek bugüne ulaşmış ve kültürel mirasın geleceğe taşınmasına katkıda bulunmuştur; zira bu metinlerin hepsi aynı kaynaktan beslenen nehirler gibidir. Atalardan gelen bu aktarımın millî kimliği inşa etmedeki yeri nedeniyle efsane anlatma geleneğinin yaşatılması, tıpkı sütün yoğurt mayasıyla diri tutulması gibi, kültürel özün korunması ve millî kimliğin mayasının diri kalması bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Kaynakça

- Alptekin, Z. D. (2021). Özbek Masallarında Halk Hekimliği Uygulamaları. *Asia Minor Studies*, 9(2), s. 757-767.
- Aslan, N. (2004). Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine. *Millî Folklor*(64), s. 37-43.
- Atasever, M. (2017). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Motifler. *Turkish Studies*, 12(5), s. 11-32.
- Aydoğan, E. (2006). Anadolu Sahası Türk Halk Hikâyelerinde Mitolojik Unsurlar. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Bahadır, H. (2015). Oğuznamelerde Hayvan Kültü. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.
- Balaban, T. (2013, 8/8 Yaz). Amasya Taş Kesilme Efsaneleri ve Motifleri. *Turkish Studies*, s. 1671-1686.
- Bascom, W. R. (2010). Folklorun Dört İşlevi. M. Ö. Oğuz, & S. Gürçayır içinde, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2* (F. Çalış, Çev., s. 71-86). Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Başgöz, İ. (1996). Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu). Ö. Ç.-M. Özarslan içinde, *Folkloristik. Umay Günay Armağanı* (s. 1-4). Ankara: Feryal Matbaası.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi* (Cilt 2.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Baydemir, H. (2011). *Özbek Efsaneleri*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Bayrakdarlar, T. (2023). Azerbaycan Masallarında Ejderha Motifi. *Gazi Türkiyat*(33), s. 37-59.
- Beydili, C. (2003). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Christiansen, A. (1925). *Motif et Theme*. Helsinki.
- Çobanoğlu, Ö. (2002). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dégh, L. (2005). Günümüz Bağlamında Efsane Üzerine Teorik Bir Düşünme ve Efsanenin Tanımı. M. Ö. Ođuz, & S. Gürçayır içinde, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Direkci, B. (2009). İpekyolu Efsanelerinin Tasnifi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(26), s. 39-56.
- Durbilmez, B., & Tekin, F. (2020). Kazan Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında Yılan, Ejderha ve Yuha. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124(245), s. 307-326.
- Ekici, M. (1998). Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar İlişkinin Önemi. *Millî Folklor*(39), s. 25-34.
- Ekici, M. (2013). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası Soyutlamalar ve 13 Boy Salur Kazanın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Orijinal Metin Tipkibasım Transkripsiyon Aktarma*. İstanbul: Ötüken.
- Elçin, Ş. (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi* (Cilt 1). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Galima, M., & Corayeff, M. (2001). *Turan'ın Alp Kızları-İpekyolu Efsaneleri*. (D. A. Batur, Çev.)

- İstanbul: Şa-to Türkiyat Yayınları.
- Gömeç, S. Y., & Fidan, A. (2022, Temmuz). Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), s. 749-776. doi:10.53718/gttad.1115025
- Günay, U. (1992). “Masal”. *Türk Dünyası El Kitabı* (Cilt 3). içinde Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- İmami. (1969). Hannâme. *Necati Lugal Armağanı* (O. Ş. Gökyay, Çev., s. 275-329). içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divanü Lûgati't-Türk.*, (S. T. Çev. Düz. Seçkin Erdi, Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Ma'rufov, Z. M. (1981). *Özbek Tilining İzahli Lughati* (Cilt 2). Moskova.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Propp, V. (1987). *Masalların Yapısı ve İncelenmesi*. (H. Gümüş, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (A. Kazancıgil, Çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (1992). *Efsane Araştırmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Sarpkaya, S. (2014). Türkiye Sahası Efsanelerinde Ejderha. E. G. Naskali içinde, *Yılan Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Seyidoğlu, B. (2005). *Erzurum Efsaneleri*. Erzurum: Erzurum Kitaplığı.
- Solmaz, E. (2017). İşlevleri Bağlamında Özbek Afandi Fıkraları. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*(9), s. 60-79.
- Thompson, S. (1946). *The Folktale*. Los Angeles-London: University of California Press.
- Türk, H., & Bahadır, S. (2022). *Türk ve Dünya Mitolojisinde Ejderhayı Öldürme Motifi Ve Günümüze Yansımaları*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- URL 1. <https://pauctle.com/uztr/index.php> (Erişim tarihi: 29.03.2026)
- Vardı, K. (2022). Cengiz Aytmatov'un “Beyaz Gemi” Romanındaki Sözlü Anlatıların ve Türkülerin W. Bascom'un Paradigmaları Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*(5/1), s. 82-95.
- Yiğit, N. H. (2018). Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler. *Doktora Tezi*. Bartın: Bartın Üniversitesi.